

Van'da Amerikan Misyonerler ve Ermeniler

Ömer Turan*

Öz

İlk defa 1820 yılında Osmanlı topraklarına gelen Amerikan misyonerler, 1872 yılında Van'da bir istasyon açarak çalışmalarına başlamışlardır. Bu çalışmamızda Amerikan misyonerler ve Van Ermenileri kısaca tanıtıldıktan sonra misyonerlerin Ermenilere yönelik faaliyetleri anlatılacak, misyonerlerin Ermeni milliyetçiliğine katkıları gösterilecek, misyonerlerin Ermeni ihtilalcilere ve Ermeni ayaklanmalarına bakışı sunulacak, Ermenilere yardımları ve bölgede olan biteni Amerika'ya aksettirileri üzerinde durulacaktır. Çalışmamız Amerikan misyonerlerin kendi arşiv belgeleri ve yayınlarına dayalı olarak hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Amerikan misyonerler, Van Ermenileri, Ermeni ayaklanmaları, Protestanlaştırma, ABC.

Giriş

XIX. yüzyılın en büyük Protestan misyonerlik kuruluşu olan The American Board of Commissioners for Foreign Missions (American Board veya ABCFM) ilk iki misyonerini 1820 başlarında Osmanlı topraklarına gönderdi. Pliny Fisk ve Levi Parsons Türkiye'nin batısında dinin ve dini hayatın durumu hakkında bilgi toplayacaklar, Hristiyan misyonlarının kurulabileceği en uygun yerleri belirleyecekler ve başta İncil olmak üzere dini yayınların nasıl dağıtılabileceğini araştıracaklardı. Bu meyanda İzmir ve çevresinde, Sakız Adası'nda, Mısır, Lübnan ve Kudüs'te incelemeler yaptılar. Bu iki misyoneri diğerleri takip etti. Dinsizleri, Yahudileri ve Müslümanları Protestanlığa çekme yollarını arayacaklardı. Kısa bir süre içerisinde Osmanlı coğrafyasında dinsiz bulunmadığını gördüler ve o yıllarda Osmanlı Müslümanlarına Pro-

* Prof. Dr., Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, omert@metu.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-4239-8913>
DOI: 10.37879/9789751759627.2024.4

testanlık propagandası yapmanın uygun olmayacağını anladılar. Bunun yanı sıra “Katolikler ile Müslümanlar arasına sıkışmış Doğu kiliselerine mensup toplulukları fark ettiler.”¹

Söz konusu toplulukların başında Ermeniler yer alıyordu. Ermenileri yakından tanımak için Eli Smith ve H.G.O Dwight görevlendirildi. İki misyoner Mart 1830-Temmuz 1831 arasında Anadolu, İran ve Kafkasya’da 15 ay süren bir inceleme gezisi yaptılar. Ermenilerin dinî, sosyal, kültürel ve ekonomik durumları, kiliseleri, yönetimleri ve diğer topluluklarla ilişkileri üzerine ayrıntılı bir rapor hazırladılar. Ermenilere nasıl yaklaşılması, onlara yönelik misyonerlik faaliyetlerinin nasıl yürütülmesi ve bu konuda nelere dikkat edilmesi gerektiğine ilişkin önerilerde bulundular.²

Smith ve Dwight’in raporunda yer alan tavsiyeler doğrultusunda, American Board, İran’da Nesturiler ve Anadolu’da Ermeniler arasında çalışmalar başlattı. 1835 yılında Trabzon, 1839 yılında Erzurum istasyonunu açtılar. Birincisini *Ermenistan’a en yakın liman şehri*, ikincisini *Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermenilerin yaşadığı en büyük şehir* olarak nitelediler. Bunları Harput (1855), Mardin (1856), Bitlis (1858) ve Van (1872) izledi.³ Çalışmamızda Amerikan misyonerlerin Birinci Dünya Savaşı yıllarına kadar Van’da Ermenileri Protestanlığa çekmek için yürüttükleri çalışmalar ve bölgedeki siyasi gelişmelere ilişkin tespit ve değerlendirmeler ele alınacaktır.

Misyonerlik Faaliyetleri

Van Bölgesi, Anadolu’nun güneydoğu ucunda yer alır. Burası Anadolu, İran, Kafkasya ve Orta Doğu’nun buluştuğu bir noktadadır. Kuzey-güney ve doğu-batı istikametlerindeki önemli ticaret yolları üzerindedir. Ele aldığımız dönemde Osmanlı-İran sınırında olup kuzeyi Rusya’dır. Kontrolü zor, dağlık bir bölgedir. Demografik yapısı çeşitlilik arz eder. Çoğunluğu teşkil eden Müslümanlar Kürtler ve Türklerden; Gayrimüslimler ise Ermeniler, Nestu-

1 1820 başlarında İzmir’e gelen iki misyonerin Batı Anadolu’da, Ege adalarında ve Filistin’de seyahatleri, intibaları ve tespitleri için bk. Ömer Turan, “Osmanlı Orta Doğusunda Amerikan Misyonerlik Faaliyetlerinin Başlangıcı”, *On Birinci Askeri Tarih Sempozyumu Bildirileri*, C I, ATASE Yayınları, Ankara 2007, s.153-166.

2 Ömer Turan, “Amerikan Misyonerlerinden E. Smith ve H. G. O. Dwigh’e Göre 1830-1831 Yıllarında Ermeniler”, XIV. *Türk Tarih Kongresi*, C II., Kıs. II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002, s.1459-1483.

3 *Eighty-Eight Annual Report of ABCFM Presented at a Meeting Held at Grand Rapids, Mich., Oct.4-7, 1898*, Boston 1899, s.67.

riler, Keldaniler, Süryaniler ve Yahudilerden oluşur. Sosyo-ekonomik bakımdan zengin ve ileri olarak niteleyemeyeceğimiz bölge, askerî, stratejik ve ticari önemi dolayısıyla dikkatleri üzerine çeker. XIX. yüzyıl sona ererken Rus, İran, İngiliz, Fransız ve İtalyan konsolosluklarına; Amerikan ve Alman Protestan ve Fransız Katolik misyonerlik kurumlarına ev sahipliği yapmaktadır.⁴

Van'ın Ermeni tarihi ve kültürü içerisinde özel bir yeri vardır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında bölgedeki ilk Ermeni matbaası burada kurulmuş, ilk Ermenice gazete olan *Van Kartalı* burada yayımlanmış; Araratlı, İttihat ve Halas, Kurtuluş Birliği, Kara Haç Cemiyeti ve Armenakan gibi ilk milliyetçi ve ihtilalci örgütler burada ortaya çıkmıştır.⁵ Bölgenin demografik ve jeopolitik konumunun yanı sıra İran ve Rusya ile yakın irtibatı bu faaliyetleri kolaylaştırmıştır. Ele aldığımız yıllar Van tarihinin çok kritik bir dönemine tekabül etmektedir. Bölgedeki Osmanlı idaresi zayıftır. Kürt aşiretlerinin taşkınlıkları önlenememektedir. Böyle bir ortamda Ermeniler arasında başlayan “uyanış”, ihtilalciler tarafından kolayca çatışmalara dönüştürülebilecektir.

Amerikan misyonerler evvela Van'ın bir misyon istasyonu olabilirliğini araştırdılar. Bu meyanda Dr. George C. Raynolds 1870 ve 1871 yıllarında şehre geldi, incelemeler yaptı. Nihayet Van istasyonu H. S. Barnum, J. S. Scott ve G. C. Raynolds tarafından açıldı. Açılış tarihi 10 Ekim 1872'dir.⁶ G. C. Raynolds, Van istasyonu tarihinin en önemli ismidir. Clarence D. Ussher, Ernest A. Yarrow, Bayan Martha W. Raynolds, Bayan Elizabeth F. Ussher, Bayan Martha T. Yarrow, Bayan Grisell M. McLaren, Bayan Susan R. Norton, Bayan E. Gertrude Rogers ve Bayan Caroline Sillimen istasyonun diğer önemli isimleri olarak bilinir. Bu misyonerler evvela eski şehirde bir ev kiraladılar ve çalışmalarını buradan yürüttüler. Hanımlar 1873 yılında çalışmalara başladılar. 1875 yılında karışık bir okul açtılar.⁷

4 Justin McCarthy, Esat Arslan, Cemalettin Taskiran, Ömer Turan, *The Armenian Rebellion of Van*, University of Utah Press. Salt Lake City, Utah, 2006, s.3-34; Anahide Ter Minassian, “Ermeni Kaynaklarına Göre Yüzyıl Başında Van”, *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, Eds. Paul Dumont, François Geogheon, Çev. Ali Berkay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1992, s.116-135.

5 Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1963, s.52-98; Dilşen İnce Erdoğan, *Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Ermeni İsyanları (1896)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2008, s.274-287.

6 Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABC), Houghton Library, Harvard University, Unit 5, ABC 16.9.7, Eastern Turkey Mission, 1910-1919, Documents, Vol.25 a, No.287, The Fortieth Anniversary of the Beginning of the Van Work.

7 ABC 88, Histories of the Board and Individual Missions, anon. A Brief History of Van Station.

Amerikalı misyonerler Doğu kiliselerine mensup topluluklara yukarıdan bakmışlar, onları “sadece isimleri Hristiyan” cahil kitleler olarak görmüşlerdir. Her bir toplulukla ilişkileri farklı olmuştur. Örneğin Marunilerin Patriği başlangıçta Protestan misyonerlerle ilişki kurmayı yasaklayarak aksine davrananları aforoz etmiştir. Fener Patrikhanesi de Amerikan misyonerlere soğuk durmuştur. Bu meyanda en çok Ermenilere yaklaşabilmişlerdir. Ermenilerle ilişkileri de patrikten patriğe, bölgeden bölgeye değişmiştir. Bazı yerlerde Protestanlaştırebildikleri Ermeniler Gregoryan kitleden dışlanmış bir topluluk olarak varlıklarını sürdürürken bazı yerlerde iç içe yaşamışlardır.⁸

Van’da Protestanlar Gregoryanlardan kesin hatlarla ayrılmadılar. Gregoryanlar Protestanların ayinlerine katılabildiler. İlk yıllarda Pazar ayinleri özel evlerde yapıldı. 1881’de eski şehirde bir küçük kilise (chapel) kurdular. Aynı yıl Bağlar semtinde erkek okulu yapıldı ve ayinler okulun büyük sınıfına taşındı. Bunun da yeterli gelmemesi üzerine bölmeler kaldırılarak 500 kişinin oturabileceği 200 kişinin de ayakta durabileceği bir salon hâline getirdiler. Nihayet 1903 yılında 1.000 kişinin oturabildiği bir kilise inşa ettiler. Amerikan misyonerler 38 yıllık bir çalışmanın sonucunda 215 kişilik bir kilise cemaati oluşturabildiler. Bunların da 43’ü Amerika’ya, 57’si başka yerlere göçtü. Dolayısıyla 1909 yılı itibarıyla American Board’ın Van’daki iki kilisesine kayıtlı üyelerin sayısı 112 kişidir. Kendi değerlendirmelerine göre, aslında bu sayı “hakikati” görüp benimseyenlerin küçük bir kısmıdır. Sadece yetimlerinin sayısı 1.000 civarındadır. Bunların önemli bir kısmı içlerinden “İsa’yı kurtarıcı olarak kabul etmiştir.”⁹

Van istasyonunun Protestanlaştırma anlamında zayıf kalmasına dair bir başka değerlendirmede ise, buranın siyasi gerginlik ve ihtilalcilerin verdiği rahatsızlık sebebiyle İmparatorluğun en zor bölgelerinden biri olduğu vurgulanır. Protestanlığı benimseyenlerin sayısı az olsa da sağlam bir temel atılmış, çok sayıda sempatizan kazanmışlardır. Bu sempatizanlar yanlış anlaşılma korkusuyla duygularını ifade edememektedirler çünkü Protestan olurlarsa Ermeni vatanperveri olamayacakları gibi yanlış bir önyargı hüküm sürmektedir. Hürriyetin gelişile birçok eski engel ortadan kalkmış, yeni bir dönem açılmıştır. Geleceğe umutla bakmak gerekir.¹⁰

8 Ömer Turan, “Amerikan Misyonerlerine Ermeni Patrikhanesi’nin Tepkisi”, *Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler, II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu*, C III, ed. Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 2009, s.405-438.

9 ABC 16.9.7, Eastern Turkey Mission, 1910-1919, Documents, Vol.25a, No.112, Annual Report of the Van Station of Eastern Turkey Mission for 1909.

10 ABC 16.9.7, Eastern Turkey Mission, 1910-1919, Documents, Vol.25a, No.1, s. 2-3.

Van'da meydana getirilen Protestan cemaat büyük ölçüde erkeklerden oluşmaktadır. M. W. Raynolds'un 1910 yılı kadınlara yönelik çalışmalar raporuna göre, kadınların erkeklerin arkasında kalmaları, kısmen kadınların cahilliklerinden, kısmen misyonerlerin Gregoryan Kilisesi'nden kesin hatlarla ayrılmayı talep etmemelerinden kaynaklanmaktadır. Pek çok Protestan üyenin karısı ayınlara düzenli olarak katıldıkları hâlde Protestan değildir. 1876'da kilise teşkil edildiğinde istasyonun sadece bir tane kadın üyesi vardır. Bu sayı 1881'de 3'e ve 1895'te 21'e yükselmiştir.¹¹

Van'daki Amerikan Protestan misyonerler ile Ermeni Gregoryan Kilisesi arasındaki ilişkiler 1911 yılına ait Van istasyonu raporunda şu cümlelerle anlatılmaktadır:

Gregoryan Kilisesi ile münasebetlerimiz ilk yıllarımızdan bugüne değişti. Maksadımız insanların hakikati İsa'da olduğu gibi kabul etmeleri ve bu şekilde ebedi kurtuluşa ermeleridir. Başlangıçta da böyleydi, bugün de böyle. Maksadımız aynı kaldığı hâlde metodumuzu değiştirdik. Sonraları eski kilisenin yanlışlıkları üzerinde durduk, insanların eskiyi terk ederek yeniye benimsemelerini istedik. Galiba insanların eski kilisede kalarak kurtuluşa eremeyeceklerini düşündük. Hatalar ve eksiklikler önümüze serildi. Bu şekilde yıllar geçti. Doktrin ve ritüelde bir değişiklik yaşanmadı. İncil hakikati, topluma büyük ölçüde nüfuz etti. Eski batıl inançlar etkisini yitirdi. Pek çok insan -en azından akıllılar- kurtuluş hakkında bir fikir sahibi oldular. Dolayısıyla eski kilisede kaldığı hâlde önemli sayıda hidayete ermiş Hristiyan'ın varlığına inanıyor, bunların birebir görüştüklerimizden daha fazla olduklarını düşünüyoruz.¹²

Her yerde olduğu gibi eğitim Van'da da misyonerlik faaliyetlerinin en önemli alanı olmuştur. Misyonerler eğitim faaliyetlerini çok önemsemişler, zamanlarının çoğunu eğitim faaliyetlerine ayırmışlar, okullarında yetiştirdikleri çocuklara büyük umutlar bağlamışlardır. İncil'i okuyabilen kaliteli Protestanlar için ilkokul seviyesinde, misyonun faaliyetlerinde köy öğretmeni veya vaiz olarak görev alabilmek için ortaokul/lise seviyesinde eğitim gereklidir. Bu dönemde hitap ettikleri kitleler de kaliteli eğitim veren okullar istemekte-

11 ABC 16.9.8, Eastern Turkey Mission, Woman's Board, Vol.1, Eastern Turkey, 1909-1914, Documents and Reports, Letters, A-Z, Report of Woman's Work, 1910.

12 ABC 16.9.7, Eastern Turkey Mission, 1910-1919, Documents, Vol.25a, No.123, Annual Report of Van Station for the Year 1910.

dirler. Dolayısıyla okullar açarak yeni nesilleri inançları ve hedefleri istikametine yetiştirme fırsatını kullanmışlardır. Ermeni çocukları misyonerlik okullarında, Ermeni, Hristiyan ve Batı'nın liberal düşünceleriyle donanmış olarak yetiştirilmişlerdir. Bu okullar vasıtasıyla Avrupa'yı ve Amerika'yı öğrenmiş, dünyayı tanımışlardır.¹³

Van'da 1875 yılında karma bir okul açarak eğitim faaliyetlerine girişen Amerikan misyonerler, kısa bir süre sonra erkekler ve kızlar için ayrı okullar açarak ilerlediler. Her iki okul ana okulundan liseye kadar farklı seviyelerde eğitim verdi. Her iki okul hem eski şehirde hem de Bağlar semtinde faaliyet gösterdi. Bu okulların bazı öğrencileri yatılı olarak okudu. Erkeklerle yönelik olarak açtıkları okulları American Board idare ederken kızlara yönelik okulları American Board'ın bir yan kuruluşu olan Woman's Board of Missions yönetti. Bütün öğrenciler Ermeni idi.¹⁴

Biraz daha detay verecek olursak, 1910 yılı itibarıyla Amerikan misyonerlerin Van'daki erkek okulu yedi yıl ilkokul ve ortaokul ve dört yıl lise olmak üzere toplam 11 yıl eğitim veriyordu. Erkek okulunun öğrencilerinin sayısı 433, kız okulunun ise 520 idi. Toplam sayıları 953 oluyordu. Bu rakama ana okulundan liseye bütün öğrenciler dâhildi. Okullarda ağırlık Bağlar semtindeydi. Eski şehirdekiler bir şube niteliğindeydi. Her iki okulun 26 erkek ve 80 kız olmak üzere toplam 106 yatılı öğrencisi vardı. Okullarda toplam 28 öğretmen çalışıyordu ve bunların 22 tanesi Ermeni idi.¹⁵ Takip eden yıllarda okullar gelişti, öğrenci sayıları arttı. 1912-1913 döneminde Van'daki Amerikan misyonerlik okullarındaki öğrencilerin sayısı 1.109'a çıktı. Öğrencilerin 985'i Bağlar'daki, 205'i eski şehirdeki okullarda eğitim görüyordu.¹⁶

Van'da eğitim faaliyetlerinin istedikleri istikamette yürüdüğünü görmeleri üzerine Amerikan misyonerler bu şehirde bir kolej açma çabasına düştüler. Van'ın bir parçası olduğu Doğu Anadolu Misyonu'nun 1905 yılında Van'da yapılan yıllık toplantısında bu dilek ilk defa dile getirildi. En yakın kolejin

13 Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika*, Arba Yayınları, 2. bs., İstanbul 1989, s.154-156.

14 ABC 16.9.7, Eastern Turkey Mission, 1910-1919, Documents, Vol.25a, No.112, Annual Report of the Van Station of Eastern Turkey Mission for 1909. Amerikan misyonerlerin 1890'lı yıllarda Van'da yürüttükleri eğitim ve yardım faaliyetleri için bk. Erdoğan, *age.*, s.127-232.

15 ABC 16.9.7, Eastern Turkey Mission, 1910-1919, Documents, Vol.25a, No.115, Preface to the Annual Report of Van Station for 1910.

16 ABC 16.9.7, Eastern Turkey Mission, 1910-1919, Documents, Vol.25a, No.113, Report of Van Station, Eastern Turkey Mission, 1912-1913.

iki haftalık mesafedeki Harput'ta olması itibariyle Van'da kurulacak kolejin geniş bir alana hitap edeceği, buraya sadece Van, Erzurum ve Bitlis'ten değil, İran ve Rusya'dan da öğrenci gelebileceği düşünüldü. Giden teklif American Board'ın Boston'daki üst yönetimi tarafından 1913 yılında kabul edildi. Kolej in Doğu Anadolu, İran ve Rusya'dan öğrenci çekebileceği, söz konusu bölgede toplam 2 milyon nüfusa hitap edebileceği değerlendirildi.¹⁷ Doğu Anadolu Misyonu'nun Temmuz 1914'de Harput'ta yapılan yıllık toplantısında Van Koleji'nin eğitim dilinin İngilizce olması, burada bütün milliyetlere eşit şans tanınması kararlaştırıldı.¹⁸ Ancak Birinci Dünya Savaşı ve bölgede gelişen olaylar misyonerlerin Van'da söz konusu koleji açabilmelerine imkân vermedi.

Van istasyonunun açılmasını takip eden yıllarda köylere yönelik misyonerlik çalışmaları da başladı. Van'da misyonerlerin ilk geldiği yıllarda şehirde çok az İncil bulunuyordu, köylerde ise neredeyse yoktu. Gezici olarak dinî kitaplar satanlar civar köylerde İncil dağıtmaya başladılar. 1896 olayları esnasında bu faaliyet durduysa da sonrasında devam etti. Yukarıda değindiğimiz gibi, Amerikan misyonerler Gregoryan Ermenileri eski kiliselerinden ayırmaya çalışmadılar. İnsanlara “hakikati” anlatmak üzerinde durdular. Sayıları bir ila üç arasındaki vaizler köylerdeki Gregoryan kiliselerine girip vaazler verdiler. Neredeyse hiçbir köyde bunların gelişine karşı çıkan olmadı. American Bible Society bu çalışmalara destek oldu.¹⁹

Amerikan misyonerler köylerde İncil dağıtıp Protestanlık propagandası yapmanın yanında okullar açarak veya mevcut okulları öğretmenlerle takviye ederek eğitim faaliyetlerinde de bulundular. 1909-1910 yıllarında, Hundustan, Kuzzuldash (Kızıлтаş), Shadakh (Şatak, Çatak), Shedan, Heeli, Palu, Horkoom, Ishkhanakoom (İşhanikom, Çiçekli), Mashqudag, Aretemid, Zuvastan, Pertag (Pertek), Averagi (Averek), Gusnents, Khuzhishk, Cochani (Göçeni, Güvençli), Avants (İskele) ve Agants (Erciş) olmak üzere 18 köyün okuluna katkı verdiler. Buralardaki okullar söz konusu köylerde yaşayan insanların kendi gayretleriyle açtıkları okullardı. Misyonerler köylerde kendi Protestan okullarını açmadılar, bir ya da iki öğretmenle bu okullardaki eği-

17 *The One Hundred and Third Annual Report of ABCFM Together with the Minutes of the Meeting Held at Kansas City, Missouri, Oct.26-28, 1913*, Boston, 1914, s.70-71.

18 ABC 16.9.7, Eastern Turkey Mission, 1910-1919, Documents, Vol.25a, No.5, 38th Annual Meeting of the Eastern Turkey Mission, Held at Harpoot, July 20th-31th, 1914, s.25.

19 ABC 16.9.7, Eastern Turkey Mission, 1910-1919, Documents, Vol.25a, No.112, Annual Report of the Van Station of Eastern Turkey Mission for 1909.

timi desteklediler, masrafları paylaştılar. Öğretmenlerin eşleri de bir şekilde eğitim faaliyetlerinde rol aldı. Böylece eşleriyle birlikte öğretmenlerin sayısı 31'i buldu. Öğretmenler genellikle misyonerlerin okullarından veya yetimhanelerinden mezun veya buralarda bulunmuş, misyonerlerin yetiştirdikleri çocuklardı. Öğretmenlerin bazıları papazlık da yaptılar. Köylerdeki okulların kimisinde 20-25, kimisinde 75-100 öğrenci bulunuyordu.²⁰

Birinci Dünya Savaşı öncesi de durum aynıdır. Ernest W. Riggs, 1914'te Bitlis'te yapılan Doğu Anadolu Misyonu yıllık toplantısına sunduğu faaliyet raporunda, Van Bölgesi'nde bir Protestan okulu bulunmadığını, Protestanlığın doğrudan işlenmediğini, Protestan okulu sayılmazlarsa da İncil okutulan pek çok köy okuluna yardım etmek suretiyle bu okulları kontrolleri altında tuttuklarını, bu okulların öğretmenlerinin Van'daki okullarından mezun olduğunu, bazen bu okullardaki dört öğretmenin ikisini misyonun diğer ikisini de köylülerin karşıladığını, Van Bölgesi'nde atanmış bir papaz olmadığını bildirmiştir.²¹

Köylerdeki eğitim faaliyetleri büyük ölçüde misyonerlerin Van'daki yetimhane çalışmalarıyla ilgilenen İngiltere'deki dostlarının yardımıyla gerçekleştirildi. Köylerdeki bu okullardan seçilen başarılı öğrenciler şehirdeki okullara getirildi.²² Misyonerlerin köylere yönelik çalışmalarını yürüttükleri iki gezgin vaiz ve 28 öğretmenin maliyeti 470 lira tutuyordu. Halk bunun 120 lirasını veriyor, kalanını misyonerler tamamlıyordu. Bu para da büyük ölçüde Basil Orpin, Esq. of Dublin ve Mayo Sisters of England'dan geliyordu.²³ Van istasyonunun 1912-1913 dönemi faaliyet raporuna göre, misyonerlerin Van merkezi dışındaki yerleşimlerde faaliyetleri azaltılmıştı. Shadakh (Şatak, Çatak), Agants (Erciş), Artemid, Mashquddag, Iskhanakome (İşhanikom) ve Kioshk (Köşk) ve Harkome olmak üzere altı yerde aktiftiler. İlk iki yerde kızlara ve erkeklere ayrı ayrı okullar vardı, diğer yerlerde kızlar ve erkekler birlikte okuyorlardı.²⁴

20 ABC 16.9.7, Eastern Turkey Mission, 1910-1919, Documents, Vol.25a, No.111, Report of the Village Work in the Van Field, Turkey, 1909-1910.

21 ABC 16.9.7, Eastern Turkey Mission, 1910-1919, Documents, Vol.25a, No.5, 38th Annual Meeting of the Eastern Turkey Mission, Held at Harpoot, July 20th-31th, 1914, s.25.

22 ABC 16.9.7, Eastern Turkey Mission, 1910-1919, Documents, Vol.25a, No.112, Annual Report of the Van Station of Eastern Turkey Mission for 1909.

23 ABC 16.9.7, Eastern Turkey Mission, 1910-1919, Documents, Vol.25a, No.112, Annual Report of the Van Station of Eastern Turkey Mission for 1909.

24 ABC 16.9.7, Eastern Turkey Mission, 1910-1919, Documents, Vol.25a, No.113, Report of

Amerikan misyonerler fakir ve sıkıntıya düşmüş Ermenilere yardım ederek kazanmaya çalıştılar. Bu çerçevede 1894 yılında Armenian Relief Committee, Londra'daki Mrs. Madeleine Cole'nin gözetiminde Van'da sıkıntı içerisindeki Ermenilere yardım göndermeye başladı. Yetimhaneden ayrı olan bu faaliyet için, G. C. Raynolds'un tahminine göre 100.000 lira temin edildi ve dağıtıldı. Raynolds'un, "çok zaman ve emek almakla birlikte Hristiyan dayanışmasının ve yardımlaşmasının güzel bir örneği" olarak değerlendirdiği bu faaliyetin kaynağı Avrupa ve Amerika'daki şahıslar ve yardım kuruluşlarıydı.²⁵

Yardım faaliyetinden ayrı olarak 1896 Van ayaklanmasında anne ve/veya babasını kaybeden Ermeni çocukları için Raynolds tarafından yetimhane faaliyeti başlatıldı. Bunun için German Orphanage Fund destek verdi. Aralık 1896 itibariyle söz konusu Alman vakfının desteğiyle 50 yetime bakılıyordu. Bunların yarısı kız, yarısı erkekti. 39'u Van şehrinden, gerisi köylerden. Ekim 1897 itibariyle yetimlerin sayısı 90'a çıktı.²⁶ Takip eden yıllarda sayılar arttı. Bu şekilde 1.000 civarında yetim çocuğa baktılar. Bu çocuklar yedirildi, giydirildi ve misyonerlerin inançları ve prensipleri doğrultusunda eğitildi. Doğrudan mecbur tutmasalar da verdikleri eğitimin tabii bir sonucu olarak çocuklar Protestanlığı benimsediler. Bu çocuklar daha sonra şehirdeki veya köylerdeki misyonerlik faaliyetlerinde öğretmen, vaiz vs. şeklinde değerlendirildiler. Griseel M. McLaren, 1913-1914 yıllarına ait köy çalışmalarını rapor ederken, eskiden yetimhane mezunlarını köylerde öğretmen olarak istihdam ettiklerini, ama artık yetimhane kalmadığı için istihdam edecek eleman bulamadıklarını; insanların daha iyi yaşam şartları veya askerlikten kaçmak için ülkeyi terk ettiklerini yazdı.²⁷

1894 yılında Armenian Relief Committee, Londra'daki Mrs. Madeleine Cole'nin gözetiminde Van'da sıkıntı içerisindeki Ermenilere yardım göndermeye başlayınca Van'daki misyonerlerden Dr. Grace Kimball "industrial work" sistemini kurdu. Onun ayrılmasından sonra kıtlık ve 1896 olayları esnasında

Van Station, Eastern Turkey Mission, 1912-1913.

25 ABC 16.9.7, Eastern Turkey Mission, 1910-1919, Documents, Vol.25a, No.112, Annual Report of the Van Station of Eastern Turkey Mission for 1909.

26 ABC 16.10.1, Constantinople Archives, Vol.5-6. Papers on Religious Freedom and the Armenian Situation.

27 ABC 16.9.8, Eastern Turkey Mission, Woman's Board, Vol.1, Eastern Turkey, 1909-1914, Documents and Reports, Letters, A-Z, Eastern Turkey Mission, Report of Van Station Village Work, 1913-1914.

Ermeniler için bir hayli yardım aldılar. Misyonerler bu yardımlarla fakirlere iş alanları açtılar. Onlara malzemelerini vererek iplik eğirttiler, pamuk dokuttular. 1904 yılında bir dantel imalathanesi ve küçük bir kilim fabrikası kurdular. Shadakh'da nakış işleri yaptırdılar. Bu şekilde pek çok kadın ve genç kıza iş imkânı sağladılar. Bu imalathanelerde çalışanlar kendilerine ve ailelerine baktılar.²⁸ Dantel imalathanesinde 1913'e kadar 700 civarında kadın ve kız çalıştı. Bir İngiliz tüccarı, misyonerlere bunun için iki katlı bir bina yaptırdı. 1912-13 döneminde kazanılan paradan ileride Van istasyonuna yararlı olacağı düşünülen iki tıp öğrencisine yardım edildi. Misyonerler bu atölyelerde çalışanlara düzenli olarak İncil'i okuyup anlattılar. Yazın her gün ders yaptılar, kışın haftada bir konferans verdiler.²⁹

Van'da misyonerlerin kadınlara ve gençlere yönelik başka faaliyetleri de oldu. İstihdam ettikleri iki-üç kadın vaize şehirde ve köylerde dolaşarak Ermeni kadınlara İncil'i anlattılar. Misyonerler gençler için de Young Men's Christian Association (YMCA) kurdurdular. Hristiyan değerlerini esas alarak beden, ruh ve zihin gelişimini sağlamayı amaçlayan bu kuruluş, o dönemde çok yaygındı. Osmanlı topraklarında önceleri dernek kurmak çok zorken 1908'den sonra kolaylaştı. Van'da biri eski şehirde biri de Bağlar semtinde olmak üzere iki tane YMCA kuruldu. 50'nin üzerinde üye yapıldı. Bunların yanı sıra bir de Young Men's Society kuruldu. Bu derneğin 30 civarında üyesi bulunuyordu. Üyeler eski kiliselerinde bir reformasyon gerçekleştirmek ümidinde oldukları için kendilerini Protestan olarak adlandırmıyordu.³⁰ 1911 yılında küçük bir matbaa makinasına sahip olan dernek, 15 günlük bir gazete çıkarmaya başladı.³¹ Mamafih takip eden yıllarda dernekte bölünmeler yaşandı. Bir önceki yıl alınan matbaa makinası satıldı. Gazetenin basımı da durduruldu.³²

28 ABC 16.9.7, Eastern Turkey Mission, 1910-1919, Documents, Vol.25a, No.112, Annual Report of the Van Station of Eastern Turkey Mission for 1909.

29 ABC 16.9.7, Eastern Turkey Mission, 1910-1919, Documents, Vol.25a, No.128, Report of Industrial Work (Lace Making) at Van, Turkey.

30 ABC 16.9.7, Eastern Turkey Mission, 1910-1919, Documents, Vol.25a, No.112, Annual Report of the Van Station of Eastern Turkey Mission for 1909.

31 ABC 16.9.7, Eastern Turkey Mission, 1910-1919, Documents, Vol.25a, No.123, Annual Report of Van Station, for the Year 1911.

32 ABC 16.9.7, Eastern Turkey Mission, 1910-1919, Documents, Vol.25a, No.113, Report of Van Station, Eastern Turkey Mission, 1912-1913.

Van istasyonunda sağlık misyonu çalışmaları 1896'dan sonra haftada iki-üç gün hastalara bakmak şeklinde başladı. 1900'lü yılların başında Dr. Ussher'in Van'a gelmesiyle sağlık misyonu önem kazandı. American Board'dan ciddi bir yardım almadan büyük bir hastane kuruldu. Dört koğuş, sekiz özel oda, 60 yatak kapasiteli hastane, ciddi ameliyatlara yapılabilecek bir donanıma ulaştı. Bilhassa 1905'teki kolera salgını esnasında önemli hizmetleri oldu.³³ Hastaneye İrlanda, İngiltere ve Amerika'daki muhtelif kuruluşlardan yardımlar geldi. Kimisi para verdi, kimisi yatak sağladı, kimisi de kıyafet gönderdi.³⁴

1 Ocak 1912-24 Mayıs 1913 tarihleri arasında hastanede bir doktor, 12 yabancı hemşire ve yedi yerli hemşire görev yaptı. Bu dönemde 189 hasta ayakta tedavi gördü. Bunların 42'si ücret ödedi, 147'sine bedava bakıldı. 389 hasta da yatarak tedavi gördü. Yatan hastaların da 150'si ücretini ödedi, 44'ü kısmen ödedi, 204'ü hiç ücret ödemedi. Dispansere 1864 yeni hasta (1350'si dışarıdan) geldi.³⁵ Haziran 1913 – Haziran 1914 döneminde, hastanenin açık olduğu sekiz ayda 260 ayakta, 125 de yataklı hastanın tedavisi yapıldı. Dispansere ise 827 yeni hasta geldi. Bu dönemde hastalardan ve ilaç satışından 654,50 lira alındı. Ermeni Patrikhanesi, zengin Ermeniler, Amerikan Kızılhaçı İstanbul şubesi, İrlandalı, İngiliz ve Amerikalı şahıslar toplam 1.518,84 lira yardım ettiler. Zaman içerisinde Müslümanlar da hastaneye ilgi duymaya başladı. Tifüs sebebiyle subaylardan da gelenler oldu.³⁶

Birinci Dünya Savaşı öncesi itibarıyla Van istasyonunda sekiz misyoner, misyon için çalışan beş yabancı ve 81 yerli yardımcı çalışmaktadı. İki kilisesi ve dört dinî toplantı mekânı olan cemaatin 124 üyesi ve 704 taraftarı vardır. Ayinlere ortalama katılan insan sayısı ise 595'tir. Kız ve erkek liselerinde toplam 105 yatılı öğrencileri bulunmaktadır. Diğer 15 okuldaki 982 erkek ve 826 kız öğrenci ile birlikte toplam öğrenci sayısı 1.913'e ulaşmıştır. Yerlilerden Hristiyanlık çalışması için 264, eğitim için ise 2.382,25 lira alınmıştır. Hastanedeki hasta sayısı 1.789, dispanserdeki ise 1.664'tür.³⁷

33 ABC 16.9.7, Eastern Turkey Mission, 1910-1919, Documents, Vol.25a, No.112, Annual Report of the Van Station of Eastern Turkey Mission for 1909.

34 ABC 16.9.7, Eastern Turkey Mission, 1910-1919, Documents, Vol.25a, No.125, Report of Van Medical Mission January 1 1912 to May 24th 1913.

35 ABC 16.9.7, Eastern Turkey Mission, 1910-1919, Documents, Vol.25a, No.125, Report of Van Medical Mission January 1 1912 to May 24th 1913.

36 ABC 16.9.7, Eastern Turkey Mission, 1910-1919, Documents, Vol.25a, No.130, Report of Van Medical Mission June 1913-June 1914.

37 ABC 16.9.7, Eastern Turkey Mission, 1910-1919, Documents, Vol.25a, No.167, Table of Sta-

Ermeni Olayları

Ele aldığımız dönemde Van Vilayeti'nde ciddi bir asayiş problemi vardır. İran/Rus sınırında dağlarla kaplı bir coğrafyada yer alan Vilayet'te, Kürt aşiretlerinin Ermeni köylerini basıp yağmalaması önlenememektedir. Yerel yöneticiler aşiretlere söz geçirememekte, aşiretlerin saldırılarını durduramayan hükûmet onların yapıp ettiklerinden sorumlu tutulmaktadır. İşin içine konsolosların ve misyonerlerin karışması ile problemler daha da ağırlaşmıştır. Durumu kontrol altına alabilmek için 1896 yılında Teftiş Heyeti Başkanı olarak Van'a gönderilen Sadettin Paşa, aşiret reislerini Van'a çağırıp konuşmakla yetinmemiş, kış şartlarında, karlar içerisinde dereler tepeler aşarak tek tek köylerine gitmiş, kendileriyle görüşüp nasihat ederek düzeni sağlamaya çalışmıştır.³⁸

Van'daki Ermeni halkın zarar görmesi diplomatik sıkıntılara yol açtığı için hükûmet öncelikle bu konunun üzerine düşmüştür. Vilayet'teki Müslümanlar ve diğer Gayrimüslimler de aşiretlerin taşkınlıklarından ve asayişsizlikten mustariptir. Van'daki Rus konsolos yardımcısı S. P. Olferyev, 1912 yılında Vilayet'te 96 cinayet ve 10 yaralama vakası belirlediğini yazar. Öldürülenlerden 50'si Ermeni, gerisi Kürt, Türk ve askerdir. Yaralananların da altısı Ermeni, gerisi Kürt, Türk ve askerdir. Aynı yıl 2.000'i Ermenilere ait olmak üzere 3.040 baş hayvan götürülmüştür. 400.000'den fazla nüfusa sahip bir vilayette bu cinayet sayısı çok sayılmaz. Asıl problem hiçbir cinayetin aydınlatılamaması, hiçbir çapulcunun yakalanamamasıdır. Bulunduğu süre zarfında farklı siyasi görüşlerde beş valinin değiştiğini, sorunun şahıslarda değil sistemde olduğunu kaydeder.³⁹

Vilayet'teki Osmanlı yönetiminin etkisizliği bağlamında Saadettin Paşa da insan kalitesi ve parasızlığa dikkati çeker: Vilayet, adliye, polis, jandarma, ehliyetsiz cahil ve çıkarıcı insanlarla doludur. Hepsi bir şekilde tüccar ve köylüyü soymak peşindedir. Aylarca maaşını alamayan memurlar rüşvetle hayatlarını sürdürmektedirler. Müteahhit parasını alamadığı için erzak vermeyi kesince, elindeki malına zorla el konularak askerin yiyeceği sağlanabilmektedir. Maaşını alamadığı için soygun ve yağma yapan askerler vardır. Osmanlı

tistics for the Year Ending June 30, 1914, Eastern Turkey Mission.

38 Sami Önal, *Sadettin Paşa'nın Anıları, Ermeni-Kürt Olayları (Van, 1896)*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2003, s.30-31.

39 Mihail Bashanov, *Türkiye'de Ermeni Meselesi (Rus Genelkurmay Başkanlığı Belgeleri)*, çev. İlyas Kemaloğlu (Kamalov), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s.256.

yönetimi kendi askerinin ve memurunun maaşını ödeyemezken, Amerikalı misyonerler binlerce Ermeni'ye aylarca yiyecek vermektedir. Bu durum Ermeniler nezdinde misyonerlerin koruyucu imajını güçlendirirken, Osmanlı Devleti'nin ve yöneticilerinin otoritesini sarsmaktadır. Saadettin Paşa bunu görmektedir. Misyonerlerin kendi kendilerine Ermeni köylülerine yiyecek vermesinin hükûmet nizamını bozacağını, bu ve başka hususlarda hükûmetin aracılığına başvurmaları gerektiğini İngiliz konsolosuna söyler. Bu sefer de çift öküz almak için Ermeni köylülerine 1000 lira dağıtma izni isterler. Hükûmet aracılığıyla olabileceğini bildirir.⁴⁰

Van'daki Amerikan misyonerlerinden C. D. Ussher, Eylül 1904'te Harput'taki Amerikan Konsolosu'nun bölgedeki olaylara ve düzenin nasıl sağlanabileceğine ilişkin sorularını cevaplandırırken Van civarındaki şartların 1895-96 döneminden daha ağır olduğunu bildirir. Ussher'e göre esas sebep, ağır vergiler ve bu vergilerin adaletsiz ve kötü bir şekilde toplanması, Kürt Hamidiyelerin sık sık köyleri yağmalamaları, hükûmetin Müslümanlara ve Hristiyanlara eşit davranmamasıdır. Problemin çözümü için Kürt Hamidiye süvarileri iptal edilmeli; Hristiyanlarla Müslümanların eşitliği, can ve mal güvenliği ve seyahat özgürlüğü sağlanmalı; vergiler düzgün bir şekilde ve bir hükûmet tarafından toplanmalıdır (Köylüler şimdi hükûmete, Kürtlere ve bazen de ihtilalcilere vergi ödemek durumundadırlar). Yabancı gözlemcilerin denetiminde hukukun egemen kılınması gereklidir. Müslüman bir hükûmet bu reformları gerçekleştiremez. Van'da bulunacak bir Amerikan konsoloslu Amerika ile ticari ilişkileri önemli ölçüde değiştirecektir.⁴¹ Raporda her ne kadar ticari ilişkiler denilse de bu gelişmelerde Amerika'nın da söz sahibi olmasının beklendiği açıktır.⁴²

⁴⁰ Önal, *age.* s.51-73, 104, 123-132.

⁴¹ ABC 11.4, Barton, James L., Papers, 1877-1943, Box 11:2.

⁴² O yıllarda İstanbul ve İzmir dışında Anadolu'da üç Amerikan konsolosluğu bulunmaktadır. Bunlar Sivas, Erzurum ve Harput'tadır. Hepsi misyonerlerle ve Ermenilerle iç içe çalışmaktadır. Hepsi misyonerlerin talebiyle açılmıştır. 1886 yılında Sivas'ta açılan konsolosluğun faaliyetlerinin görülmesinden olacak, Osmanlı hükûmeti Erzurum ve Harput'ta Amerika'nın konsolosluk açmasına sıcak bakmamıştır. 1895 yılında gelen konsoloslar berat alamayarak geri gitmişler, nihayet 1896'da Erzurum'da ve 1900 yılında başka isimlerle konsolosluklar açılabilmiştir. Bk. Bilal N. Şimşir, "Ermeni Propagandasının Amerikan Boyutu Üzerine", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 1985, s.114-119.

Rusya faktörü bölgedeki gelişmelerde gittikçe önem kazanmaktadır. Rusya uzun bir zamandan beri Osmanlı Ortodoks halklarının koruyucusu rolündedir. Eçmiyazin Katogiskosluğu'nu kontrolü altına aldıktan sonra Ermeniler üzerindeki etkisini arttırmıştır. Van'daki Rus konsolosluğu marifetiyle olan biteni takip etmekte, Ermenilere sahip çıkar görünerek Ermeni toplumu üzerindeki koruyucu imajını kuvvetlendirmektedir. Van'daki Rus Konsolos Yardımcısı S. P. Olferjev'in, 1913 Martında kaleme aldığı raporunda, Ermenilerin Rusya yanlısı olduklarını, Osmanlı ordusundaki Ermeni askerlerin bir Türk-Rus savaşında Türklere karşı savaşacaklarını, Van'daki Ermeni partilerinin birbirleriyle çarpıştıklarını, isterse arabuluculuk yapabileceğini ancak Rusya için uygun bir zamanı bekleyip izlemekle yetindiğini, Ermeniler arasında Rus diline ilginin gittikçe arttığını, yeni açılan Öğretmen Okulu'nda Rusçanın okutulduğunu, Rusça öğretmenin parasını kendisinin verdiğini, kendi çıkarlarını düşünen Amerikan misyonerlerin Van'daki Rus etkisinin artacağını göz önünde tutarak okullarında Rusça dersi okutmayı planladıklarını yazmaktadır.⁴³

XIX. yüzyıl boyunca Rusların Osmanlı topraklarındaki ilerleyişi, bilhassa 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Erzurum'a kadar gelmesi, bir sonraki hamlede Van ve çevresinin de alınacağını düşündürmüştür. Esasen 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında Erzurum'daki İngiliz konsolos Mr. Lorab, Erzurum, Bitlis ve Van'daki misyonerlere ısrarla geri çekilmelerini tavsiye etmiş, fakat onlar bulundukları yerlerden ayrılmamışlardır.⁴⁴ Bu savaşta Ruslar Van'a gelememişlerse de bundan sonraki ilk Osmanlı-Rus Savaşı'nda Türklerin yenilip Rusların Van'a geleceklerine kesin gözüyle bakılmaktadır. Yükarıda değindiğimiz üzere, Van'da bir kolejın açılması fikri olgunlaştırılırken bölgenin bir Rus işgaline uğraması ihtimali de değerlendirilmiştir. Böyle bir durumda kolejın akıbetinin ne olacağı, daha doğrusu müstakbel Rus idaresinin koleje nasıl bakacağı konusu Rus konsolosuna sorulmuş ve konsolostan olumlu yanıt alınmıştır.⁴⁵

43 Bashanov, *age*. s. 256-258. Bu eserde çoğu Van'dan olmak üzere Rus askeri yetkililerinin Ermeni meselesi bağlamında bölge ile ilgili değerlendirmeleri yer almaktadır. Ele aldığımız dönemde Rusya'nın bölgeyi nasıl takip ettiği ve etki alanını genişletmeye çalıştığı konusunda başka Rus belgeleri için bk. Natalia Chernichenkina, *Rus İmparatorluk Kayıtlarında Ermeni Sorunu (1912-1917)*, Erzincan Üniversitesi, Erzincan 2015.

44 ABC 88, *Histories of the Board and Individual Missions*, anon. *A Brief History of Van Station*.

45 Bu yanıt Van'daki Amerikan misyonerlerinin bölgenin geleceğini nasıl gördüklerini ve şehirdeki Rus konsolosuna ile neler konuşabildiklerini de göstermektedir. Bu değerlendirme ve Rus konsolosundan alınan teminat açıkça ABCFM'in faaliyet raporunda basılmıştır. Bk. *The One*

Amerikan misyonerler İncil ülkesi olarak niteledikleri Osmanlı coğrafyasında yaşayan Hristiyan toplulukların milliyetçilik hareketlerine sempati ile bakmışlar; onların dinlerine, dillerine, kimliklerine sarılmalarını memnuniyetle karşılamışlardır. Okullarında kendi dillerinde eğitim vererek çocukları tarihleriyle ve kültürleriyle tanıştırmış, aidiyet bağlarını kuvvetlendirmişlerdir. Onlara Amerika'yı tanıtmış, Amerikan dilini, kültürünü ve değerlerini öğretmişlerdir. Amerika'nın onlarla ilgilendiğini, koruduğunu ve koruyacağını göstermiş, sahipsiz olmadıklarını hissettirmişlerdir. Van'da Ermenilerle ilişkileri de bu seyri takip etmiştir. Temasa geçtikleri, okullarında liberal fikirlerle eğittikleri, yardım ve tedavi ettikleri, kitap ve broşür verdikleri her Ermeni'yi Protestan yapamasa da her birine az veya çok bu hisleri yaşatmışlardır.⁴⁶

Amerikan misyonerler ayrılıkçı ihtilalci Ermeni hareketini dikkatle takip etmiş, faaliyetlerine dair raporlar kaleme almışlardır. Yukarıda Van Bölgesi'nde kurulduğunu belirttiğimiz Ermeni milliyetçi ve ihtilalci örgütlerinin en profesyoneli Armenakan idi. Takip eden yıllarda Osmanlı topraklarının dışında kurulan Hınçak ve Taşnak örgütleri ihtilalci Marksist yapılarıyla dönemin Ermeni ayaklanmalarına damgalarını vurdular. 1890lı yıllarda Van Bölgesi'nde görünmeye başladılar. İran yoluyla Rusya'dan gelip, eylemlerini gerçekleştirdikten sonra kolayca aynı şekilde İran sınırını geçerek kayboluyorlardı. Kendilerine karşı çıkan Ermeni din adamlarını ve ileri gelenlerini öldürerek Ermeni dinî ve eğitim kurumlarını kontrollerine aldılar. Sayıları çok olmadığı hâlde Ermenileri fiilen yönettiler. G. C. Raynolds'un kaleme aldığı 1911 yılına ait Van istasyonunun yıllık faaliyet raporunda Van Vilayeti'ndeki Ermenilerin büyük bir kısmının Ahtamar Kilisesi'ne bağlı bulunduğu ve bu kurumun uzun bir süredir "inançsız Taşnakçıların" elinde olduğu yazar. Buradaki okulda dinî eğitim ve ayinlere katılım kaldırılmış olup, açıkca din karşıtlığı yapılmaktadır. Kurumun eğitimden sorumlu yetkilileri, Shadak (Şatak, Çatak) gibi misyonerlerin öğretmen desteği verdiği kalabalık yerlere kendi yetiştirdikleri inançsız öğretmenleri tayin etmişlerdir. Kendilerine karşı çıkan ahaliyi korkutup susturmuş, misyonerlerin gönderdiği öğretmeni dövmüşlerdir. Başka yerlerde de benzer durumlar söz konusudur. Bu şartlarda köylerdeki misyonerlik çalışmaları bırakılacak gibidir.⁴⁷

Hundred and Third Annual Report of ABCFM Together with the Minutes of the Meeting Held at Kansas City, Missouri, Oct.26-28, 1913, Boston, 1914, s.70-71.

46 Amerikan misyonerlerinin Bulgar milliyetçiliğine katkıları konusunda geniş bilgi için bk. Ömer Turan, *Avrasya'da Misyonerler*, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara 2002, s.101-118.

47 ABC 16.9.7, Eastern Turkey Mission, 1910-1919, Documents, Vol.25a, No.123, Annual Re-

İhtilalci Ermenilerin amacı Müslümanlarla Ermenileri birbirine düşürmektir. Provokasyonlar yaparak, kitlesel çatışmalar yaratarak büyük devletlerin dikkatini çekmeye çalışmışlardır. ABCFM'in 1900 yılına ait faaliyet raporunda, Van'daki gelişmeler aktarılırken, gözü dönmüş ihtilalcilerin ajitasyonlarından bahsedilir.⁴⁸ ABCFM'in 1904 yılı faaliyet raporunda, Van istasyonunun Rusya ve İran sınırına yakınlığı sebebiyle, tek görevi karışıklık çıkarmak ve kendi halkına hayatı zorlaştırmak gibi görünen Ermeni ihtilalcilerin kötü emellerine sahne olduğuna yer verilir.⁴⁹ Yukarıda değindiğimiz Ussher'in Van'daki siyasi duruma ilişkin Harput'taki Amerikan Konsolosuna mektubunda Vilayet'teki ihtilalcilerin gücü ve Ermeni halkının ihtilalcilere nasıl baktığı konusu şöyle anlatılır: "İhtilalci hareket, Rusya'dan gelen ihtilalcilerden destek alarak istikrarlı bir şekilde büyümektedir. Genel beklenti, ihtilalci faaliyetlerin Türklerin sert misillemelerine ve birçok Ermeni'nin ölümüne neden olacağı, fakat Avrupa'nın müdahalesini getireceği şeklindedir. Böylece yeni nesillere güzel bir gelecek hazırlanacaktır. Her hâlükârda mevcut koşullar altında yaşamaktansa ölüm tercihe şayandır. Köylerde yaşayanlar daha çok sıkıntı çekmektedirler ve ihtilalcilere katılmaya veya onlara yardım etmeye daha yakın durmaktadırlar. İhtilalcilerden korkmaktadırlar da. Şehirlerdeki çoğunluk, ihtilalcilerden bir fayda geleceğine inanmamaktadır. Hepsi bir değişiklik istemekte ama çoğunluğu devrimcilere yardım edemeyecek kadar umutsuzdur."⁵⁰

1907 yılına ait ABCFM'in yıllık faaliyet raporunda, Van'daki ihtilalcilerinin varlıkları ve faaliyetleri sebebiyle siyasi durumun daha kritik bir noktaya ulaştığı, ihtilalcilerin etkisinin arttığı hem şehirdeki hem köylerdeki Ermenileri kontrolleri altına aldıkları belirtilir. Bu şartlarda kendilerinin misyonerlik faaliyetleri de zora girmiştir. Çünkü ihtilalciler açık ve kararlı bir şekilde dine ve manevi değerlere düşmanlık yapmaktadırlar.⁵¹ Van İstasyonu'ndan C.D. Ussher, 1912 güzünde Board'a mektubunda, Ermeniler arasında bir korkunun hüküm sürdüğünü, Ermeni ihtilalcilerin yeniden halkı yüksek fiyatlarla

port of Van Station for the Year 1911.

48 *The Ninetieth Annual Report of the ABCFM Presented at the Meeting Held at St. Louis, Mo., Oct. 10-12, 1900*, Boston, 1901, s.60.

49 *The Ninety-Fourth Annual Report of ABCFM Presented at the Meeting Held at Grinnell, Iowa, Oct. 11-13, 1904*, Boston, 1905, s.69.

50 ABC 11.4, Barton, James L., Papers, 1877-1943, Box 11:2.

51 *The Ninety-Seventh Annual Report of ABCFM Presented at the Meeting Held at Cleveland, Ohio, Oct. 9-11, 1907*, Boston, 1908, s.81.

silah satın almaya mecbur ettiklerini, Rus ordusuna ait bir tüfeğin fiyatının 18.5 lira olduğunu yazar.⁵²

Amerikan misyonerler ihtilalcilerle mümkün olduğunca karşı karşıya gelmemeye çalıştılar. Misyonerlerin desteklediği bazı köy okulları ihtilalcilerin kontrolündedir. 1909-1910 yılı faaliyet raporunda, köylerdeki eğitim faaliyetlerinden bahsederken Shadakh (Şatak, Çatak), Horkoum (Horkum, Dilkaya) ve Pertag (Pertek)'deki okulların Taşnakçıların etkisinde bulunduğunu, bazen zorlansalar da faaliyetlerini bir şekilde sürdürdüklerini bildirirler.⁵³ İhtilalcilerin doğrudan misyonerlerin hakimiyetindeki yerlere uzandıkları da olmuştur. 1908 yılında Van'daki yetimleri ayaklanmaya ikna etmeleri bir örnek olarak gösterilebilir.⁵⁴

Misyonerler ihtilalcilerle çatışmak istemezlerse de bazen bundan kaçınamamışlardır. Aşırı sosyalist ve ateist ihtilalcilerin misyonerlere ve inançlarına karşı çıktığı zamanlar ilişkileri bozulur.⁵⁵ 1908-1909 öğretim yılında Bağlar semtindeki kız okulunda iki ihtilalci öğretmen çalışmaktadır. "O yıl ihtilalciler hükûmete değil eski inançlara, geleneklere, Hristiyanlığa karşı çıkmakta, ihtilalci liderleri kahramanlaştırmaktadırlar. Sadece bu iki öğretmen değil Rusya'dan dönen ihtilalci amcalar ve yeğenler de Avrupalı kıyafetleri ve bilgiç tavırlarıyla öğrencileri bu istikamette etkilemektedirler." Okuldaki diğer Ermeni öğretmenler bunlardan rahatsız olurlar. Van'daki misyonerler problemi bütün boyutlarıyla tartışırlar. Bu iki öğretmene karşı çıkmakla ihtilalcilerin bütün misyonerlik faaliyetlerine sert tepki vermesinden çekinirler. Bu iki öğretmeni işten atarlarsa çok sayıda öğrencinin okulu bırakacağından ve başka öğretmenlerin de istifa edeceğinden korkarlar. Buna rağmen "Aslolan Hristiyanlık prensipleri!" diyerek bu iki öğretmenin atılmasına oybirliğiyle karar verirler. Hadisenin gerginliği çok sürmez.⁵⁶ İhtilalciler 1909 yazında okulun boykot edilmesini isterlerse de okulun açılması ile birlikte öğrenciler tekrar okula gelirler.⁵⁷

52 ABC 16.9.7, Eastern Turkey Mission, 1910-1919, Letters, T-Z, Vol. 25e, No.76.

53 ABC 16.9.7, Eastern Turkey Mission, 1910-1919, Documents, Vol. 25a, No.111, Report of the Village Work in the Van Field, Turkey, 1909-1910.

54 ABC 16.9.8, Eastern Turkey Mission, Woman's Board, Vol.1, Eastern Turkey, 1909-1914, Documents and Reports, Letters A-Z, The letter of Miss E. Gertrude Rogers dated June 6, 1909.

55 ABC 16.9.8, Eastern Turkey Mission, Woman's Board, Vol.1, 1909-1914, Documents&Reports, Letters A-Z, Reports of Van Garden's Girls School and City Girls' School, August 4, 1909 Statistics.

56 ABC 16.9.8, Eastern Turkey Mission, Woman's Board, Vol.1, 1909-1914, Documents&Reports, Letters A-Z, Reports of Van Garden's Girls School and City Girls' School, August 4, 1909 Statistics.

57 ABC 16.9.8, Eastern Turkey Mission, Woman's Board, Vol.1, 1909-1914, Documents&Re-

İhtilalcilerin Osmanlı yönetimine, Müslüman ahaliye ve kendilerini desteklemeyen Ermenilere karşı faaliyetleri misyonerler için bir nakısa olmamıştır. Bazı misyonerlerin Osmanlı hükûmetine karşı onları himaye ettikleri dahi söylenmiştir. Bilal N. Şimşir, 1897 yılına ait İngiltere'nin Erzurum ve Van konsoloslarının ve Erzurum'daki Amerikan konsolosunun yazışmalarından hareketle, G. C. Reynolds'un Ermeni çetelerine yardım etmezse Ermenilerin sempatisini kaybedebileceği, hatta canının tehlikeye gireceği mazeretine sığınarak Ermeni ihtilalcilere destek verdiğini, onlara yardım edip mektuplarını taşıdığını, ilişkilerini kullanarak onların İran-Osmanlı sınırını geçmelerini kolaylaştırdığını yazmıştır.⁵⁸

1870'lerden beri Van'da faaliyet göstermekte olan Amerikan misyonerlerin, hedef kitleleri olan Ermenileri Protestanlaştırma anlamında pek başarılı oldukları söylenemez. Ancak Ermeniler arasında liberal fikirlerin yayılmasındaki rolleri büyüktür. Amerikan misyonerler Ermenilere Amerika'yı tanıtırken, Amerikalıların da Ermenileri tanımasını sağlamışlardır. Gerek kendi subjektif bakışları gerekse Ermenilerle iç içe olmaları sebebiyle bölgedeki siyasi hadiseleri Ermenilerin perspektifinden görmüşler ve aktarmışlardır. Yukarıda bazılarına değindiğimiz gibi, kendi iç yazışmalarında ihtilalcilerin emellerine, faaliyetlerine ve sebep oldukları problemlere yer verdikleri hâlde, kamuoyuna açık yayınlarında başka bir dil kullanmışlardır. ABCFM'in 1915 yılı faaliyet raporunda, nasıl bu noktaya gelindiğinden hiç bahsetmeden, Birinci Dünya Savaşı'nın başlarındaki Ermeni tutuklamaları ve tehcir olayının anlatılışı bu yaklaşımın tipik bir örneğidir.

Dönemin Amerikan Büyükelçisi Morgenthau'nun Washington'a gönderdiği raporlarla başlayan anlatıya göre, Türk hükûmeti durup dururken Ermenilerin sadakatinden şüphe duymuştur. Hâlbuki Ermeniler diğer Müslüman askerler gibi orduya sadakatle hizmet etmişlerdir. Büyük sayıda Ermeni orduya alınmıştır. Hiçbir isyan ve itaatsizlikleri görülmemiştir. Buna rağmen hükûmet Ermeni askerlerin silahlarını toplayıp, onları ağır işlere yollamıştır. Türkiye'deki Ermeni nüfusunun kalesi olan Van şehri bir korku merkezi hâline gelmiştir. Ermeniler -valiye bağlılıklarını bildirdikleri hâlde- saldırıya uğramışlardır. Bu durum Türk hükûmetinin Ermeni ırkını ortadan kaldırma kararını ve icraatını açıkca ortaya koymuştur. Ermeniler Türk ordusunun sal-

ports, Letters A-Z, Reports of the Girls' School, Van for the Year 1909-1910.

58 Bilal N. Şimşir, "Ermeni Sorunu ve Van", *Ermeni Olayları Sempozyumu*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Van 1986, s.46-70; Şimşir, "Ermeni Propagandasının Amerikan Boyutu Üzerine", s.117-118.

dırılarına karşı şehrin Ermeni nüfusuyla meskûn kesiminde barikatler kurarak bir ay boyunca kendilerini savunmuşlardır. 20 Nisan'da başlayan kuşatma Mayıs ortalarına kadar sürmüştür. Rus ordusunun şehre girmesinden iki üç gün önce Türkler Bitlis tarafına çekilmişlerdir. Türklerin saldırılarına karşı Ermenilerin bu savunmaları hükûmete karşı bir Ermeni ayaklanması şeklinde takdim edilmiştir vs.⁵⁹

American Board'ın Boston'daki genel merkezinin Van'daki Ermeni olaylarını Amerikan kamuoyuna aktarış şekli, takip eden yıllarda İngiliz propaganda servisi ile birlikte yine Ermeni olayları merkezli olarak Osmanlı İmparatorluğu'na karşı aldığı tutumun habercisi niteliğindedir.⁶⁰

59 *The One Hundred and Fifth Annual Report of the ABCFM Together with the Minutes of the Meeting Held at New Haven, Connecticut, Oct. 26, 1915*, Boston, 1916, s.81-82.

60 Ömer Turan, "War Propaganda Against the Ottoman Empire During the First World War", *Fake News*, Institute of Regional Studies, Islamabad 2019, s.51-69.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

American Board of Commissioners for Foreign Missions Archives, (ABC):

88, *Histories of the Board and Individual Missions*, anon. *A Brief History of Van Station*.

16.9.7, Eastern Turkey Mission, 1910-1919, Documents, Vol. 25a, No.1, s. 2-3.

16.9.7, Eastern Turkey Mission, 1910-1919, Documents, Vol.25a, No.5, 38th Annual Meeting of the Eastern Turkey Mission, Held at Harpoot, July 20th-31th, 1914, s.25.

16.9.7, Eastern Turkey Mission, 1910-1919, Documents, Vol. 25a, No.111, Report of the Village Work in the Van Field, Turkey, 1909-1910.

16.9.7, Eastern Turkey Mission, 1910-1919, Documents, Vol. 25a, No.112, Annual Report of the Van Station of Eastern Turkey Mission for 1909.

16.9.7, Eastern Turkey Mission, 1910-1919, Documents, Vol. 25a, No.113, Report of Van Station, Eastern Turkey Mission, 1912-1913

16.9.7, Eastern Turkey Mission, 1910-1919, Documents, Vol. 25a, No.115, Preface to the Annual Report of Van Station for 1910.

16.9.7, Eastern Turkey Mission, 1910-1919, Documents, Vol. 25a, No.123, Annual Report of Van Station for the Year 1910.

16.9.7, Eastern Turkey Mission, 1910-1919, Documents, Vol.25a, No.125, Report of Van Medical Mission January 1 1912 to May 24th 1913.

16.9.7, Eastern Turkey Mission, 1910-1919, Documents, Vol.25a, No.128, Report of Industrial Work (Lace Making) at Van, Turkey.

16.9.7, Eastern Turkey Mission, 1910-1919, Documents, Vol.25 a, No.287.

16.9.7, Eastern Turkey Mission, 1910-1919, Documents, Vol.25a, No.130, Report of Van Medical Mission June 1913-June 1914.

16.9.7, Eastern Turkey Mission, 1910-1919, Documents, Vol.25a, No.167, Table of Statistics for the Year Ending June 30, 1914, Eastern Turkey Mission.

16.9.7, Eastern Turkey Mission, 1910-1919, Letters, T-Z, Vol.25e, No.76.

16.9.8, Eastern Turkey Mission, Woman's Board, Vol.1, Eastern Turkey, 1909-1914, Documents&Reports, Letters A-Z, The letter of Miss E. Gert-rude Rogers dated June 6, 1909.

16.9.8, Eastern Turkey Mission, Woman's Board, Vol.1, Eastern Turkey, 1909-1914, Documents and Reports, Letters, A-Z, Report of Woman's Work, 1910.

16.9.8, Eastern Turkey Mission, Woman's Board, Vol.1, Eastern Turkey, 1909-1914, Documents and Reports, Letters, A-Z, Eastern Turkey Mission, Report of Van Station Village Work, 1913-1914.

16.9.8, Eastern Turkey Mission, Woman's Board, Vol.1, 1909-1914, Documents&Reports, Letters A-Z, Reports of Van Garden's Girls School and City Girls' School, August 4, 1909 Statistics.

16.9.8, Eastern Turkey Mission, Woman's Board, Vol.1, 1909-1914, Documents&Reports, Letters A-Z, Reports of the Girls' School, Van for the Year 1909-1910.

16.10.1, Constantinople Archives, Vol.5-6. Papers on Religious Freedom and the Armenian Situation.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Bashanov, Mihail *Türkiye'de Ermeni Meselesi (Rus Genelkurmay Başkanlığı Belgeleri)*, çev. İlyas Kemaloğlu (Kamalov), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

Chernichenkina, Natalia, *Rus İmparatorluk Kayıtlarında Ermeni Sorunu (1912-1917)*, Erzincan Üniversitesi Yayınları, Erzincan 2015.

İnce Erdoğan, Dilşen *Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Ermeni İsyanları (1896)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 274-287.

Kocabaşoğlu, Uygur, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika*, Arba Yayınları, 2. bs., İstanbul 1989, s.154-156.

McCarthy, Justin, Esat Arslan, Cemalettin Taskiran, Omer Turan, *The Armenian Rebellion of Van*, University of Utah Press, Salt Lake City-Utah 2006.

Minassian, Anahide Ter, “Ermeni Kaynaklarına Göre Yüzyıl Başında Van”, *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, ed. Paul Dumont, François Geor-geon, Çev. Ali Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1992, s. 116-135.

Nalbandian, Louise, *The Armenian Revolutionary Movement*, University of California Press, Berkeley ve Los Angeles 1963, s. 52-98.

Önal, Sami, *Sadettin Paşa'nın Anıları, Ermeni-Kürt Olayları (Van, 1896)*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2003.

Şimşir, Bilâl N., “Ermeni Propagandasının Amerikan Boyutu Üzerine”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 1985, s. 79-124.

Şimşir, Bilâl N., “Ermeni Sorunu ve Van”, *Ermeni Olayları Sempozyumu*, Yü-züncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Van 1986, s. 46-70.

The Eighty-Eight Annual Report of ABCFM Presented at a Meeting Held at Grand Rapids, Mich., Oct. 4-7, 1898, Boston 1899.

The Ninetieth Annual Report of the ABCFM Presented at the Meeting Held at St. Louis, Mo., Oct. 10-12, 1900, Boston 1901.

The Ninety-Fourth Annual Report of ABCFM Presented at the Meeting Held at Grinnell, Iowa, Oct. 11-13, 1904, Boston 1905.

The Ninethy-Seventh Annual Report of ABCFM Presented at the Meeting Held at Cleveland, Ohio, Oct. 9-11, 1907, Boston 1908.

The One Hundred and Third Annual Report of ABCFM Together with the Mi-nutes of the Meeting Held at Kansas City, Missouri, Oct. 26-28, 1913, Boston, 1914.

Turan, Ömer, “Amerikan Misyonerlerinden E. Smith ve H. G. O. Dwighe Göre 1830-1831 Yıllarında Ermeniler”, XIV. *Türk Tarih Kongresi*, C II/Kıs. II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002, s. 1459-1483.

Turan, Ömer, *Avrasya'da Misyonerler*, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merke-zi Yayınları, Ankara 2002.

Turan, Ömer, “Osmanlı Orta Doğusunda Amerikan Misyonerlik Faaliyetle-rinin Başlangıcı”, *On Birinci Askerî Tarih Sempozyumu Bildirileri*, C I, ATA-SE Yayınları, Ankara 2007, s. 153-166.

Turan, Ömer, “Amerikan Misyonerlerine Ermeni Patrikhanesi’nin Tepkisi”, *Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler, II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu*, C III, ed. Metin Hülügü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 2009, s. 405-438.

Turan, Ömer, “War Propaganda Against the Ottoman Empire During the First World War”, *Fake News*, Institute of Regional Studies, Islamabad 2019, s. 51-69.